

УДК 911.3

Яворська В.В., к. геогр. н.
Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова

МЕТОДОЛОГІЧНІ І МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ГЕНЕТИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПІДХОДУ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТЬ

В роботі розглядаються методологічні і методичні основи дослідження в контексті генетико-географічного підходу. В історико-генетичних і в деяких історико-географічних дослідженнях наголос здебільшого робиться на фіксуванні дати або періоду виникнення предмета (об'єкта) дослідження, першопричини його просторової (територіальної) локалізації, топонімічних особливостей етнічного, природного і іншого характеру, які пов'язуються з назвами цих об'єктів. Але при цьому підчас ігноруються такі важливі з методологічної точки зору категорії як закономірність виникнення і подальшого розвитку об'єкта, що досліджується, його первинні функції і їх генетичне осмислювання, вплив на їх ускладнення в подальшому процесі економічних, екістичних, природних, адміністративно-управлінських, геополітичних і багатьох інших (випадкових, закономірних, каузальних, часових, просторових тощо) факторів.

Ключові слова: генетико-географічний тип, методологічні принципи, розвиток, генезис, процес, динамізм, основні поняття, другорядні поняття.

В работе рассматриваются методологические и методические основы исследования в контексте генетико-географического подхода. В историко-генетических и в некоторых историко-географических исследованиях акцент делается на фиксировании даты или периода возникновения предмета (объекта) исследования, первопричины его, пространственной (территориальной) локализации, топонимических особенностей этнического, естественного и другого характера, которые связаны с названиями этих объектов. Но при этом иногда игнорируются такие важные с методологической точки зрения категории как закономерность возникновения и последующего развития объекта исследования, его первичные функции и их генетическое осмысливание, влияние, на их усложнение в дальнейшем процессе экономических, экістических, естественных, административно-управленческих, геополитических и многих других (случайных, закономерных, каузальных, временных, пространственных и прочих) факторов.

Ключевые слова: генетически- географический тип, методологические принципы, развитие, генезис, процесс, динамизм, основные понятия, второстепенные понятия

The methodological and methodical bases of research in a context of the genetic-geographical approach are considered. In historic-genetic and in some historic-geographical researches the accent mostly becomes on fixation of date or the period occurrence of a subject (object) of research, an original cause his spatial (territorial) localisation, toponymic features of ethnic, natural and other character which are connected with names of these objects. But such important categories from the methodological point of view as mechanism of occurrence and the further development of investigated object, its primary functions and their genetic comprehension, influence on them of complication in the further process economic, ethnic, natural, administrative and managerial, geopolitical and many other things (accidental, natural, causal, temporal, spatial, etc.) factors are sometimes ignored.

Keywords: genetic-geographical type, methodological principles, development, genesis, process, dynamism, basic concepts, minor concepts.

Вступ. Постановка проблеми. Проблематика, яка пов'язана з аналізом походження і подальшого розвитку об'єктів, явищ реальної дійсності, можна стверджувати, ніколи не знаходилося на периферії суспільно-географічних досліджень. Для історико-географів, фахівців історичної та ретроспективної географії вона і сьогодні першочергова.

Актуалізація цієї проблематики з моменту досягнення нашою країною незалежності значно посилилась і це має своє закономірне пояснення (перегляд деяких застарілих ідеологічних поглядів на історію, періодизацію, політизацію тощо). Але треба відзначити, що ми ще мало знаходимо ґрунтовних досліджень з цієї вузької проблематики майже відсутні публікації, зокрема, по генетичній типологізації сільських і міських населених пунктів, систем розселення. В характеристиці, наприклад, систем розселення здебільшого робиться наголос на демографічних, екістичних складових досліджується і аналізується їх просторова(територіальна) диференціація, їх топологічна композиція, застосовуються формалізовані методи тощо. Але в них майже відсутні погляди на обумовленість сучасних розселенських структур генетичним їх минулим.. Абсолютизація сьогодення неминуче збіднює більш широке бачення населенської проблематики і як наслідок цього і в характеристиці сучасних її станів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історико-генетичних і в деяких історико-географічних дослідженнях наголос здебільшого робиться на фіксуванні дати або періоду виникнення предмета (об'єкта) дослідження, першопричини його просторової (територіальної) локалізації, топонімічних особливостей етнічного, природного і іншого характеру, які пов'язуються з назвами цих об'єктів тощо. Але при цьому підчас ігноруються такі важливі з методологічної точки зору категорії як закономірність виникнення і подальшого розвитку об'єкта, що досліджується, його первинні функції і їх генетичне осмислювання, вплив на їх ускладнення в подальшому процесі економічних, екістичних, природних, адміністративно-управлінських,

геополітичних і багатьох інших (випадкових, закономірних, каузальних, часових, просторових тощо) факторів.

Саме генетично-географічний підхід зумовлює досліджувати об'єкти, явища, системи не тільки в часовому, а і в просторовому аспектах. Відомий вітчизняний дослідник В.П. Круль з цього приводу зауважує, що не применшуючи роль істориків в генетичних дослідженнях, все ж таки треба надати належне географам, які поєднуючи часову і просторову координати в своїх дослідженнях звертають увагу саме на поєднанні цих двох складових. Посилаючись і підтримуючи висновки відомого з цієї проблематики російського вченого В. Яцунського, який в свій час зауважив, що у «величезній більшості наші історики дуже байдужі до просторового боку історичного процесу», В.П. Круль підкреслює обов'язкову необхідність географічної акцентації при вивченні генетичного минулого об'єктів, явищ, систем [9].

Але здебільшого в наукових публікаціях історико-генетичної проблематики майже абсолютизується саме часова координата, і як наслідок, в значній мірі це вузляє просторову складову об'єктів, явищ, що досліджуються. Нам здається, що настав час в загальному арсеналі суспільно-географічних досліджень(підходів) виділити, ввести в більш широкий обіг таке поняття як генетично-географічний підхід. Ми усвідомлюємо, що в цьому підході ще не існує повного понятійно-термінологічного апарата, що запропонований підхід не буде сприйнятий однозначно істориками (а може і окремими географами), але він, на наш погляд, є сьогодні актуальним, необхідним, як окремий специфічний підхід, і повинен застосовуватись в зв'язках з іншими методами і підходами в широкій панорамі суспільно-географічних досліджень нашої науки. В зв'язку з цим ми і пропонуємо більш поглиблено, в змістовому аспекті осмислити, пізнати основні поняття, які на наш погляд стосуються саме генетично-географічної проблематики. Це осмислення, пізнання їх сутності ми спробували реалізувати через призму їх концептуалізації, не претендуючи на всебічне охоплення(охват) всіх «тонкощів», що присутні в цій проблематиці.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Отже, *метою даної статті* є спроба узагальнення методологічних і методичних основ дослідження в контексті генетико-географічного підходу.

Виклад основного матеріалу. Становлення, виникнення і упорядкування основних понять, які пов'язані з проблематикою генетично-географічного підходу в суспільно-географічних дослідженнях може сприяти формуванню і упорядкуванню системи основних понять і термінів, повинно відбуватись на основі певного практичного сприйняття уявлень, доробок, які накопичились в методологічному арсеналі суспільної географії. Зауважимо, що саме такий підхід в цій роботі не треба сприймати як заперечення, відкидання накопиченого попередніми дослідниками спадку. Це скоріше методологічний прийом, який сприяє, з одного боку певному переосмислюванню, систематизації понять, з другого – допомагає підійти, наблизитись до більш широких і більш змістовних їх трактувань та їх концептуалізації.

Перш за все зупинимось на цілі і меті нашого дослідження. Категорія цілі, зазвичай, трактується як мисленне (можливе) передбачення результату наукового пошукування. Вона спрямовує і в певній мірі регулює мотиви і діяльність дослідника. Змістовний характер цілі залежить в значній мірі від реальних можливостей суб'єкта і застосованих в її реалізації засобів, інструментарія. Категорія цілі в змістовному аспекті запропонованого дослідження трактується нами на розширеній основі; вона може бути одно- або багатокритеріальною, але чітко спрямованою, стабільною, усвідомленою. Д. Харвей вдало висловився: «... будь-який аналіз буде безплідним(марним), якщо він не переслідує певну ціль» [20].

Наша ціль – розкрити саме в контексті концептуалізації основних понять, що іманентно присутні в структурі досліджувальної проблематики, їх сутнісне бачення, їх місце і роль в процесі пізнання змістовності генетично-географічного підходу.

Заявлена ціль, як нам здається, відповідає нашому баченню проблематики, що досліджується; її зміст безумовно залежить від певного уявлення автора про сутність взаємопов'язаних складових такого непростого предмета дослідження, як генетично-географічний підхід при вивченні суспільно-географічних об'єктів, явищ, систем. Ціль, яка стоїть перед автором, на наш погляд, внутрішньо несуперечлива, логічно обґрунтована і є досить прийнятною. Ми намагались, щоб наш аналіз не мав характеру умоглядних абстрактних міркувань і загальних уявлень, а був націленим на правомірні, конструктивні висновки, які в подальшому могли бути використані в генетично-географічних дослідженнях конкретних суспільно-географічних систем, зокрема системи розселення в регіоні Українського Причорномор'я. Цю роботу слід вважати лише як окремих, але, на наш погляд, значущий фрагмент в більш широкій панорамі генетично-географічного підходу, яку передбачено досліджувати в теоретико-методологічному, концептуально-конструктивному, просторово-часовому баченні.

Постановка нашої цілі виходить ще і з того, що в складній системі різноманітних способів, методів, прийомів суспільно-географічних досліджень, проблематиці саме генетично-географічного підходу приділяється, на наш погляд, недостатньо уваги. Вона (ця проблематика) в цілому ряді наукових робіт лише окреслюється в загальних рисах, підкреслюється необхідність генетичного підходу, генетичної типологізації різнорівневих систем чи об'єктів не заперечується, але реальних фундаментальних пошукових досліджень на цю тему ми сьогодні не зустрічаємо.

Для більш повного розуміння цілі і задач нашого дослідження зупинимось, перш за все, на осмисленні тих загальних і спеціальних наукових категорій, понять, термінів, які є іманентними для заявленої проблематики.

В наукових дослідженнях існує багато різноманітних визначень категорії концепція. Узагальнюючи всі їх варіанти, осмислюючи їх внутрішній сутнісний зміст можна стверджувати, що концепція – це певний спосіб розуміння,

трактування яких-небудь явищ; це основна точка зору, керівна ідея правильного їх висвітлення; головний замисел. За Е.Б. Алаєвим концепція – це сукупність найбільш суттєвих елементів теорії, викладеної в конструктивній прийнятній для практики формі, це теорія, яка переведена в алгоритм вирішення конкретної проблеми [1].

Виходячи з цих визначень термін концептуалізація ми будимо розуміти в нашому дослідженні як логічно обґрунтований прийом пізнання, що спрямований на пояснення, розуміння, осмислення головної цілі, головного замислу автора.

Множину різноякісних за своїм змістом понять концептуалізація, як методичний засіб, їх певним чином консолидує, об'єднує, вибудовує, спрямовує, в єдиний потужний методологічний і методичний вектор їх сприйняття, що забезпечує реалізації поставленої в роботі цілі. Концептуалізація з одного боку - це прийом, який забезпечує реалізацію загального замислу, головної ідеї, трактовку множини понять з метою узагальнення їх сутнісних характеристик, з іншого - вона наближує використання методологічних і методичних проблем до загального алгоритму (за Е.Б. Алаєвим) їх вирішення для реалізації цілей і задач досліджуваної проблематики в цій роботі.

Автор при цьому усвідомлює, що тут можуть мати місце і деякі суб'єктивні моменти, суб'єктивні думки, на які (до речі) має право будь-хто з дослідників; але такою вже є загально прийнята логіка наукових пошуків чи трактувань відомих методологічних і методичних положень під тим чи іншим кутом зору.

Логіку нашого дослідження можна розглядати з одного боку як осмислення змістовної сутності основних понять, які є атрибутивними складовими елементами концепції генетично-географічного дослідження, з іншого – як спробу ці поняття оцінити з позицій ролі і того місця, які вони за своїми змістовними функціями виконують в загальному методологічному баченні цієї концепції. Тому свою увагу автор концентрує саме на сутнісних рисах і характеристиках їх пізнання, на всебічному філософсько-методологічному їх осмисленні.

Насамперед, необхідно в контексті нашого дослідження визначитись на тлумаченні висловлень термін та поняття. В термінах відображаються лише емпіричне описування того чи іншого соціально-географічного об'єкта або явища, назва певного предмета в спеціальній області науки, іноді навіть з відтінками спеціального наукового знання. На відміну від цього, поняття передбачає конкретне знання явища або об'єкта, принцип його функціонування. В понятті логічно сформована загальна думка про предмет, уявлення; в ньому відображається сутнісні властивості, зв'язки та відношення предметів та явищ.

В науковій літературі існують різноманітні визначення терміну поняття. В філософській інтерпретації «Поняття – форма мислення, в якій

відображається сутнісні властивості, зв'язки та відношення предметів і явищ; в логічному аспекті – це думка, в якій узагальнюються і виокремлюються предмети певного класу(розряду) за певними для них ознаками; в змістовному аспекті – це сукупність сутнісних розпізнавальних при знаків, які розкривають його(поняття) якісну характеристику(18.стор.195). В вітчизняній науковій аналітиці аналогічної точки зору дотримуються проф. О.І. Шаблій [21].

Отже можна вважати, що термін і поняття в змістовному аспекті співвідносяться між собою як знання абстрактне і конкретне.

Поняття розвиток є досить змістовним за своєю сутністю. В будь –яких наукових студіях і, особливо в тих з них, які пов'язані з аналізом змін географічного об'єкта чи явища в динамічному ракурсі, в часових координатах, поняття розвиток є головним компонентом в структурі підходів, методів, прийомів, що застосовуються науковцем на шляху реалізації поставленої цілі, основного замисла роботи. Виходячи з цього ми вважаємо доцільним, логічно обґрунтованим концептуалізацію понять, пов'язаних з генетично-географічної проблематики почати з саме цього важливого поняття і йому ми приділяємо відносно розширену, в співставленні з іншими, характеристику.

В філософській енциклопедії [18] воно трактується як перехід від одного якісного стану до іншого. Воно характеризується конкретною структурою, механізмом, наявністю певного джерела розвитку, формою та спрямованістю. Розвиток – не будь-яка зміна об'єкта, явища чи системи. Це зміна, яка пов'язана з певними перетвореннями у внутрішній будові об'єкта, в його структурі, що є сукупністю функціонально пов'язаних між собою елементів, зв'язків та взаємозалежностей. Отже, розвиток ідентифікується як якісні зміни в об'єкті, як певний ряд історичних станів об'єкта в їх зв'язках, переходах від одного до іншого, від попередніх до наступних. В результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкта з трансформацією його структури, з виникненням нових його елементів і взаємозв'язків.

В «Логическом словаре» М.І. Кондакова дається наступне визначення поняття розвиток: « Розвиток – невід'ємний, найважливіший атрибут матерії, процес руху, зміни, сходження від нижчого до вищого, від простого до складного; розвиток – це не просте збільшення, а перехід від старого до нового якісного стану» [8, 442].

Як можна побачити з наведених вище визначень, досить не просте поняття розвиток містить в собі як іманентні ознаки, так і дуже важливий методологічний признак – перехід від старого до нового якісного стану. Саме новий якісний стан об'єкта, явища формується в процесі розвитку, саме це стає при знаковим атрибутом, що має стати предметом аналізу в суспільно-географічному (і перш за все генетико-географічному) дослідженні. Розвиток того чи іншого об'єкта в решті решт є функцією життєдіяльності самого об'єкта.

Логічне осмислення поняття «новий якісний стан» наводить на думку, що він в результаті розвитку може бути прогресивним у співставленні з його

генетичним минулим, а може бути і навпаки – деструктивним, або навіть занепадом функціонування об'єкта, явища, системи. На це звертає увагу Е.Б. Алаєв. Він зауважує: « Якщо система відтворює себе на розширеній основі, функціонування тотожне росту (зростанню); якщо її функціонування супроводжується прогресивною зміною структури, то перед нами розвиток, якщо зміни в структурі пов'язані з занепадом, зниженням рівня розвиненості структури, то застосовується термін деградація» [1].

А тепер, згідно з логікою нашого дослідження спробуємо розглянути в загальному методологічному баченні це важливе поняття – розвиток, наголошуючи його концептуалізацію на змістовній характеристиці.

Іманентними признаками, властивостями розвитку виступають закономірність, незворотність, спрямованість. В будь-якому суспільно-географічному дослідженні, і насамперед, в генетично-географічному, ці властивості повинні бути присутніми в полі зору дослідника одночасно, в одночасному баченні, тому що вони відрізняють процеси розвитку від інших змін в об'єкті чи явищі.

Закономірність розвитку виключає наявність в його структурі випадкових процесів, не характерних, не притаманних до його загального функціонування.

Незворотність розвитку характеризує передусім процес функціонування того чи іншого об'єкта. Незворотність розвитку передбачає появу сутнісно-якісних змін у структурі об'єкта (чи системи), а це розширює адаптивні його властивості і зумовлює, в свою чергу появу нових можливостей в її розвитку. Це актуалізує саме концептуалізацію цього поняття. І навпаки, при зворотному розвитку відбувається лише просте пере розподілення структурних елементів, виконуваних функцій, тобто певна модифікація структурних зв'язків і просте відтворення функцій.

Спрямованість розвитку забезпечує накопичення в об'єкті дослідження певних змін (як закономірних, генетично обумовлених) так і випадкових, які виникають під дією певних причин та їх наслідків. Відсутність спрямованості в розвитку позбавляє характерної для нього єдиної внутрішньо взаємопов'язаної лінії якісних і сутнісних змін, на яких вибудовується, формується його прогресивне зростання. При відсутності спрямованості розвитку ці зміни не можуть накопичуватись і тому процес позбавляється характерної для нього єдиної внутрішньої взаємопов'язаної лінії [19].

В науковій аналітиці розвиток зазвичай розподіляється на 5 стадій: генезис – становлення – розквіт – закат – зникнення [5]. В залежності від цілей дослідження акцент на ту чи іншу стадію буде залежати як від загальної стратегії поставлених в роботі задач, так і від особистого(обгрунтованого) ставлення (погляду) автора роботи до певних проблем, які є предметом дослідження. Результат вишукування особливостей розвитку тих чи інших стадій може бути використаним для висновків щодо пояснення генетичного минулого, сучасних проблемних питань, і що є найголовнішим – окреслити загальні контури та шляхи майбутнього розвитку об'єкта чи явища.

Отже, розвиток в контексті концептуалізації цього поняття можна інтерпретувати як незворотні, спрямовані, закономірні якісно-сутнісні зміни в суспільно-географічних об'єктах, явищах системах, зміст і замовлення яких визначається загальними законами діалектики.

Генезис – походження, виникнення; в широкому розумінні цього поняття – це момент зародження і наступний процес розвитку, який приводить до певного стану, виду, явищу. Генезис – це поняття, яке відображає як момент зародження, виникнення, так і процес розвитку певного якісно визначеного предмета, явища. Як правило, генезис здійснюється на основі певних передумов, які були створені минулим розвитком, і в цьому розумінні він являє собою певну асиміляцію і перетворення цих передумов в нову цілісність, нову якість, нову систему взаємодій і взаємозалежностей в об'єкті, що досліджується з цих позицій.

В сучасній суспільно-географічній аналітиці усвідомлюється необхідність поєднання структурно-синхронного і генетично-діахронічного підходів при дослідженні об'єктів чи явищ реальної дійсності. Ця тенденція відбивається в намаганні розширити структурно-функціональний підхід таким чином, щоб зробити можливим вивчення генезису функцій і структури та їх розвиток. Проф. О.Г. Топчієв зауважує: «... для аналізу генези системи можливі співставлення різночасових просторових структур однієї і тієї ж геосистеми, а процес розвитку представляється як зміна структури в часі. Зміна структури розглядається як критерій генези» [15].

В суспільно-географічній аналітиці(вітчизняній і зарубіжній) постійно підкреслюється необхідність виявлення генезису тих чи інших реальних об'єктів, явищ, що досліджуються, бо це сприяє більш ґрунтовно зрозуміти їх природу, їх розвиток, а в окремих випадках і їх майбутнє.

Необхідність застосування генетичних пояснень підкреслює відомий вітчизняний дослідник В.О. Джаман. Він наголошує «Щоб глибше зрозуміти закономірності формування сучасної мережі поселень, потрібно знати генезис (історію виникнення: час заснування і первинні функції) та весь процес розвитку системи поселень, і кожного населеного пункту зокрема» [4].

О.М. Смирнов зауважує: генезис, генетичний підхід пояснює як склалася географія явищ, об'єктів; чому вона так склалася, які фактори (випадкові,закономірні) викликали саме це «чому»? Генетичний підхід розкриває уявлення не тільки про послідовність в часі місцевої локалізації явищ, а перш за все – уявлення про їх закономірності [13].

В процесі вивчення генезису об'єктів, чи будь-яких інших явищ в контексті генетично-географічного дослідження закономірно виникає проблема пізнання альтернативності розвитку цього об'єкта. Виникнення (заснування) населеного пункту, фортеці, морського порту, транспортної магістралі тощо в тому виді як це явище відбулося в період його виникнення, заснування було (це можна припустити) інваріантним (однозначним). Задача в дослідженні ще полягає і в тому, щоб не обмежуються пізнанням цієї інваріантності, знайти,

виявити і інші, поліваріантні можливості, які були в минулій дійсності і які об'єктивні потенції для майбутнього вона мала в собі. На це звертається увага в деяких історичних дослідженнях і при цьому підкреслюється, що такий підхід дозволяє найглибше розкрити реальну дійсність і конкретно оцінити взаємозв'язки минулого, сьогодення і майбутнього [7]. Прикладів поліваріативності в реальній дійсності можна навести багато. Найбільш яскравим з них, на наш погляд, був хибний підхід відповідних інституцій, адміністративних структур (за радянської доби) щодо розміщення Одеської атомної електростанції і заснування в зв'язку з цим міста Теплодар в 30 км від Одеси – мільйонного міста і крупного морського порту, рекреаційно-оздоровчого, наукового і культурного центра нашої країни. Після катастрофи на ЧАЕС, як відомо, ця новобудова тут була припинена, а місто Теплодар, не дивлячись на приданий йому статус міста обласного підпорядкування, занепало в своєму розвитку. А імовірно був і інший альтернативний варіант в прийнятті такого хибного рішення і це могло б перетворитися в масштабну новобудову, яка б вирішила багато питань щодо повного забезпечення регіону Українського Причорномор'я електроенергією.

З поняттям генезис пов'язано декілька споріднених в змістовому відношенні, а не тільки в семантичній формі понять – генетичний метод дослідження, генетичний доказ, генетичне визначення понять, генетичні зв'язки.

М.І. Кондаков наступним чином трактує перші три поняття.

Генетичний метод дослідження будь-якого предмета, явища засновується на аналізі процесу виникнення, становлення і переходів об'єктів, що досліджуються від нижчих ступенів розвитку предмета, явища до вищих.

Генетичний доказ – застосовується в тих випадках, коли для пояснення, осмислювання певних суджень, міркувань вивчається їх генезис, а також умови, при яких ці міркування дійшли до нашого часу, до нашого сьогодення, до сприйняття їх в сучасному баченні історичних стадій, моментів, явищ, подій.

Генетичне визначення понять – це визначення, трактування за обставин, коли в конкретному понятті є ознаки виникнення предмета, поняття; коли це поняття певним чином пов'язане з тією причиною, яка детермінувала виникнення цього предмета, поняття [8].

Відомий вітчизняний вчений проф. О.І. Шаблій аналізуючи систему зв'язків територіальних виробничих чи соціальних комплексів виділяє групу зв'язків змістовного характеру – функціональні, структурні і генетичні. «Генетичні – це зв'язки які вказують на походження комплексів загалом чи їхніх складових частин, проходження ними певних етапів розвитку від виникнення до повноцінного функціонування і трансформації у нову якість». Далі він наголошує, що важливим моментом в такому дослідженні є виявлення (з'ясування) генетичного коду – «тобто тих сторін та якісних характеристик, що передаються комплексом від попередніх до наступних етапів розвитку» [21].

Зазначимо, що генетичний метод дослідження на думку більшості авторів має певні обмеження, тому його застосування слід проводити в поєднанні з іншими методами і підходами – статистичним, аналітичним, історичним, історико-географічним і ін.

В наукових дослідженнях існує багато визначень видів, типів різних систем, серед яких перш за все виділяють стабільні, функціонуючі і динамічні [10]. Якщо стабільні системи характеризуються фіксованим набором елементів і відношень, незмінним числом і складом структури в інтервалі певного часу, функціонуючі – певними перетвореннями, змінюють взаємодію своїх компонентів і на початок і кінець певного періоду, зберігають свій початковий і кінцевий стан, то в динамічних системах має місце процес перетворень змінюється як кількісний так і якісний стан елементів, а як результат - і системи взагалі [10, 120]. При дослідженнях в рамках генетично-географічного підходу ми майже завжди маємо справу саме з динамічними системами. Тому поняття динамізм, його сутність, роль в розумінні явищ, об'єктів, систем мають концептуальне, методологічне значення для нашого дослідження.

В наукових дослідженнях зустрічається термін(поняття): динаміка, динамічність, динамізм, динамічний метод дослідження, динаміка кількості населення тощо. Хоча ці терміни (в мовному відношенні) мають спільну семантичну основу, вони не тотожні за своїм змістом. Але ми не ставимо в своїй роботі задачу розкрити сутність та дефініції кожного з цих термінів, а зупинимося на використанні цієї термінології в контексті цілей, які були визначені вище. При цьому ми усвідомлюємо, що відхились до певного прощення аналізу, ігноруємо деякі «тонкощі» цієї термінології, але на наш погляд, вони не призведуть до збіднення нашого бачення проблематики, що міститься в загальному задумі концептуалізації основних понять, пов'язаних з генетично-географічними дослідженнями.

Динамічність – це умовний термін для визначення широкого класу властивостей об'єкта чи системи, які характеризують часовий аспект, зміни, рух [5]. Всі явища, об'єкти, системи розвиваються в просторі і часі. Їх динаміка (наголосимо – не статика) – це досить складний предмет соціально-географічного дослідження. Пізнати суттєвість динаміки, її природу, кількісні і якісну сторони в кожному окремому випадку – це означає знайти саме той ключ, за допомогою якого можна з концептуальної(або ширше – наукової) точки зору розкрити основні закономірності розвитку територіальних утворень.

З поняттям динаміка, динамічність, динамізм тісно пов'язане поняття динамічний метод дослідження. М.І. Кондаков дає таке визначення цього методу: «Динамічний метод - це дослідження предметів і явищ об'єктивної дійсності в ході їх виникнення, розвитку і змін» [8, 153]. Далі він зауважує, що цей метод відрізняється від деструктивного тим, що він не тільки описує, а і використовує результати цього описування в дослідженні наступного розвитку об'єктів, явищ, систем.

На думку автора цієї роботи в такому трактуванні динамічного методу, прослідковується певна схожість його з історико-генетичним методом, що викликає деяке непорозуміння.

Поняття динаміка, динамічність характеризується такими властивостями (параметрами) як різноманітність, інтенсивність, мобільність [5]. На наш погляд, до цих властивостей необхідно ще додати її спрямованість, послідовність, незворотність.

Різнманітність динаміки за своєю сутністю – це досить складна її властивість, а відтак - і пізнання її в дослідженнях викликає певні труднощі. Але необхідність пізнання різноманітності динаміки, в'яснення механізму, який впливає на причино-наслідкові результати розвитку об'єкта, включаючи особливості його генетичного минулого, осмислювання в якому напрямі розвивається об'єкт в конкретний відрізок часу, в якій стадії і в якому стані він знаходиться тощо, - забезпечує дослідника цінною інформацією для побудови важливих і суттєвих висновків.

В концептуальному контексті нашого дослідження різноманітність динаміки слід розглядати з позицій трьох підходів: різноманітності швидкості розвитку об'єкта дослідження, аналізу часової різноманітності від одного періоду, стадії, циклу розвитку об'єкта до наступного; різноманітного розвитку окремих елементів об'єкту.

Інтенсивність динаміки характеризується швидкістю змін, які відбуваються в структурі об'єкта, що досліджується, а насиченість її різноманітними змінами відображає мобільність динаміки.

В науковій суспільно-географічній аналітиці в контексті пізнання сутності типів динаміки розрізняють динамізм одномірний (ізотропний) і багатомірний (анізотропний). Якщо в об'єкті чи системі спостерігаються зміни в одному певному відношенні, то тут проявляється тип динамізму в першому значенні, а якщо в системі відбуваються зміни різних типів, різних напрямів – то це динамізм анізотропний.

Більшість реальних утворень, об'єктів в суспільно-географічних дослідженнях мають багатомірну основу, Це з одного боку ускладнює її дослідження, з другого - використання цього методологічного критерію розкриває перед дослідником широкі можливості для нового пізнання структури і природи динаміки в предметах дослідження.

Іманентною ознакою, методологічною і методичною складовою в генетико-географічному дослідженні, одним з найважливіших понять, пов'язаних з сутністю генетичного підходу є поняття причина і наслідок.

В реальній дійсності, в будь-якому об'єкті (або ширше – в системі) окреме явище(причина) природного або антропогенного характеру з необхідністю зумовлює виникнення, визначає зміни іншого явища або процесу (зміну внутрішньої структури, спрямованість її розвитку тощо). Причина породжує, зумовлює наслідок, передує йому в часі, генетично обумовлює його, видозмінює форму та структуру залежно від типу і змістовних особливостей

об'єктів та ін. В такій взаємодії чітко прослідковується генетичний зв'язок між цими двома складовими в процесі розвитку. Виникнення будь-яких об'єктів, зміна їх властивостей, структури, форм в часовому вимірі мають свої основи в попередніх станах цих об'єктів. Ці основи зазвичай називають, кваліфікують як причина (іноді застосовується синонімічний термін – каузальність). Ті зміни, які породжуються дією причин називають наслідком. Як не трудно помітити у взаємодії причина-наслідок активною стороною виступає причина, а наслідок можна розглядати як пасивну складову. Але в контексті концептуалізації цих взаємопов'язаних понять необхідно наголосити, що в реальній дійсності через певний час в процесі розвитку об'єкта наслідок перетворюється трансформується в причину, відбувається своєрідний перехід і взаємодоповнення одне одного. Зафіксувати, усвідомити, пізнати в змістовній суттєвій формі цей факт – не простий, але досить важливий момент, методологічна настанова для генетично-географічного дослідження. Адже ці взаємопереходи можуть вплинути певним чином не тільки на зберігання головних властивостей і риси попередніх генетичних етапів розвитку об'єкта чи явища, а і зумовлювати їх збагачення. Але в свою чергу забезпечує послідовність розвитку, його спрямованість від нижчих форм до вищих. Це методологічний (і пізнавальний) момент показує, що розвиток і причинно-наслідкові фактори між собою взаємопов'язані і не існують окремо один від одного. Найважливішими видами причин є внутрішні та зовнішні, об'єктивні та суб'єктивні, головні та другорядні, прості та комплексні, однофакторні та багатфакторні (рис. 1, 2).

До цього ще необхідно додати, що поняття причина-наслідок має безпосереднє відношення до формування так званого каузального методу, який застосовується в наукових дослідженнях, і зокрема, в генетично-географічному. Суттєвість його полягає в знаходженні закономірних зв'язків в явищах розвитку об'єктів коли певна зміна в них генерує трансформацію інших. В науковій аналітиці з цієї проблематики домінує думка, що цей метод викликає необхідність сукупного, взаємопов'язаного застосування низки інших підходів – дескриптивного(описового), статистичного, динамічного, аналітичного, синтетичного, без яких знати причину і пов'язати з її наслідком іноді не просто [8].

Відомий англійський дослідник Д. Харвей надає великого значення аналізу каузальним причинам, причинності, каузальному детермінізму і присвячує цим питанням окрему главу в своїй монографії «Научное объяснение в географии» [20]. Він при цьому обґрунтовано застерігає, що причинно-наслідковий аналіз, його абсолютизація в свій час (в ХІХ ст.) привели до детерміністських концепцій т.зв. «вульгарного детермінізму». І як наслідок цього деякі дослідники і в наш час використовують його, як зауважує в іронічній формі Д.Харвей, – «спідтиха» [20].

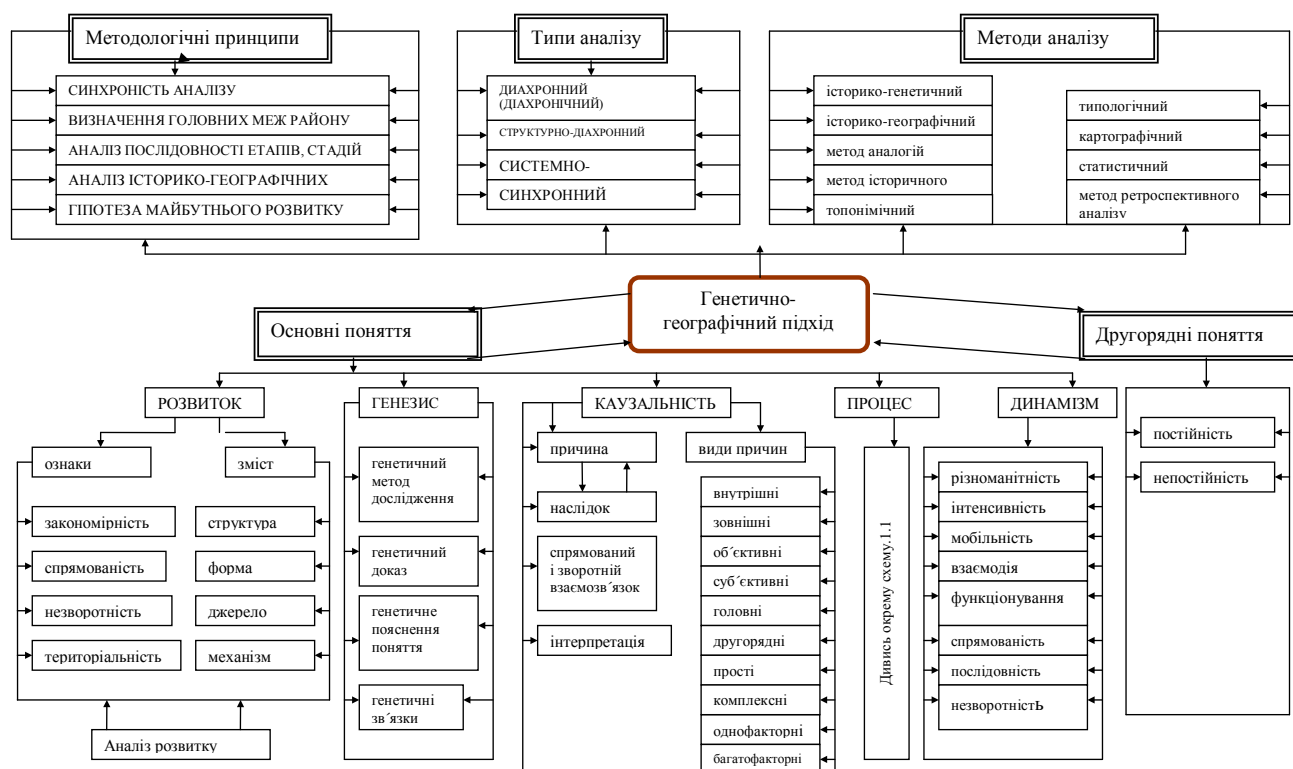

Рис. 1. Понятійно-термінологічний апарат у дослідженні генетично-географічного підходу

Автор цієї роботи усвідомлює, що аналіз причинно-наслідкових (каузальних) зв'язків не повинен зобов'язувати дослідника осмислювати явища чи об'єкти в рамках застарілої концепції географічного детермінізму. Це вже давно пройдений етап в аналітиці суспільно-географічних досліджень. Ми в своїй роботі спробували концептуалізувати це поняття в межах тих цілей, які були викладені вище.

З поняттями розвиток, причина-наслідок, динаміка (динамізм), генезис, органічно пов'язане таке важливе поняття як процес. В науковій аналітиці з цієї проблематики існують численні визначення цього поняття.

В «Логистическом словаре-справочнике» М.І. Кондакова це поняття визначається як «... закономірна, послідовна, безперервна зміна плинних один за одним моментів розвитку чогось (процес виробництва, процес мислення тощо)» [8, 495].

О.І. Шаблій визначає процес як послідовну зміну станів чи стадій розвитку [21, 185]. Аналізуючи процеси геопросторової диференціації він виділяє процеси регіоналізації, концентрації, спеціалізації, процеси кооперування, комбінування, країноформування, державоутворення, аналізує процеси геопросторової інтеграції, геопросторової взаємодії і ін. [21].

Найбільш ґрунтовно, на наш погляд, концепцію геопросторових процесів розробив Е.Б. Алаєв [1]. Він виділяє процеси територіальної структурні (диференціювання, концентрування, агломерування), компонентно-

структурні (поляризація, диверсифікація, інтеграція), вертикально-структурні(стратифікація), хроноструктурні (зростання, розвиток, деградація).

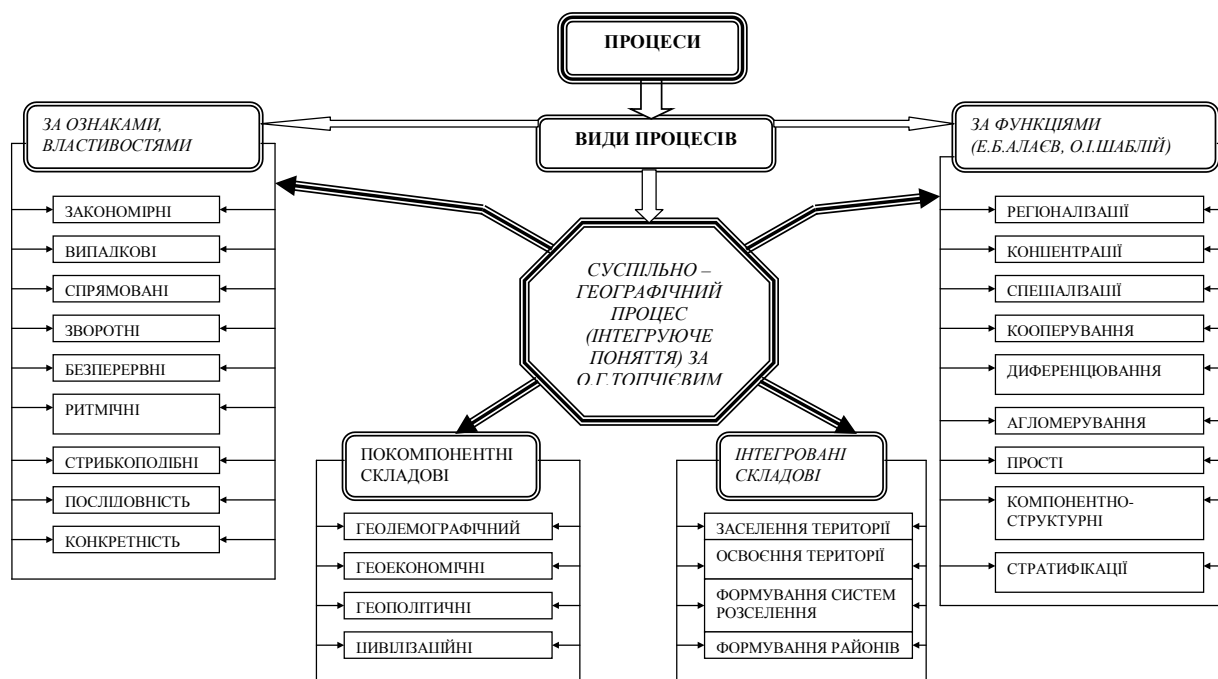

Рис. 2. Процес у дослідженні генетично-географічного підходу

Е.Б. Алаєв підкреслює, що процеси, як послідовна зміна станів, розвитку завжди конкретні, своєрідні в різних місцях географічної реальності. Процес можна вважати хроноструктурою об'єкта, якщо в дослідженні представлена характеристика процесів в часовому вимірі (в певній послідовності) [1]. Вони специфічні для кожної сукупності географічних об'єктів і потребують конкретного осмислення і оцінки.

Д. Харвей, розглядаючи різні підходи для пояснення процесів, перш за все зупиняється на необхідності розпізнавати сутність поняття процес з точки зору його змістовного сприйняття. Він зауважує, спеціальне (наукове) значення терміна процес суттєво відрізняється від його повсякденного, звичайного тлумачення. Використання поняття - як будь-яку послідовність явищ в часі не завжди буде адекватним і корисним в контексті пояснення, пізнання наукової інтерпретації явищ. Необхідно виділити, пізнати саме таку послідовність, яку обумовлена певним механізмом (причиною) і яку можна розглядати як таку, що пояснює явище, яке виникло під впливом цієї послідовності [20].

Процес в науковому, змістовному ракурсі цього поняття, зауважує Д. Харвей, залежить від специфікації системи, що ми вивчаємо, від взаємодіючих елементів в її структурі, відповідного стані системи, від параметрів, які визначають взаємодію між перемінними системами та їх спрямованості. На його думку, ми повинні визначити передусім певні механізми, причини, які

генерують необхідні і достатні умови для послідовності в процесі. Не будь-яка послідовність в процесах обумовлює певні зміни в об'єкті, а саме послідовність достатня [20].

В контексті концептуалізації поняття процес заслуговує на увагу точка зору Ю.Г. Саушкіна, який в 70-і роки ХХ століття запропонував при дослідженні часових змін в різних анізотропних системах використовувати поняття економіко-географічних циклів (не в поняттях М.М. Колосовського про енерговиробничі цикли, а в часовому розумінні цього терміну). Ці економіко-географічні історичні цикли різні за своєю тривалістю (цикли господарського освоєння території, багаторічні цикли сівозмін в сільському господарстві, сезонні цикли оздоровчо-рекреаційних утворень, добові (маятникові) поїздки зайнятого населення з приміських зон в місто тощо). Ці цикли мають називаються саме економіко-географічними тому, що тут мають місце як часова так і просторова складові цього динамічного процесу [12].

На основі запропонованої ідеї Ю.Г. Саушкіна відомий вітчизняний дослідник проф. В.О. Дергачов ввів в науковий суспільно-географічний обіг поняття ПЧС – просторова часова стратифікація [3]. Під економіко-географічним циклом в своїй роботі він розуміє сукупність конкретних процесів, які здійснюють закінчене коло розвитку впродовж певного проміжку часу. Часова масштабність цього процесу – 10, 100, 1000 років, територіальна (просторова) – локальна, регіональна (група районів, країна в цілому), глобальна. Ця концепція викликала неоднозначне сприйняття і деякі критичні зауваження в соціально-географічній науковій аналітиці [6, 82], але на наш погляд, вона має раціональне зерно в контексті вивчення особливостей суспільно-географічних процесів не лише з позицій загального концептуального підходу, а і в конкретних випадках, коли аналізуються певні територіальні утворення в контексті їх генези та стадій їх розвитку.

В останній час в суспільно-географічній аналітиці все частіше зустрічається таке нове поняття як суспільно-географічний процес (СГП). Це принципове для суспільно-географічних досліджень поняття ввів в широкий науковий обіг проф. О.Г. Топчієв. Він обґрунтовує це наступними обміркуваннями.

Всі явища, об'єкти, системи існують у просторі і часі. Суспільно-географічні об'єкти, комплекси й системи мають свою динаміку, свої часові зміни, свій розвиток. Суспільна географія певною мірою використовує методологію історичного підходу і розглядає об'єкти своїх досліджень в динаміці, в історичній еволюції та розвитку. Узагальненням такого підходу, на думку проф. О.Г. Топчієва, є поняття суспільно-географічного процесу, за яким територіальна організація розглядається еволюційно, в динаміці в змінах та розвитку [14]. Суспільно географічні процеси (СГП) мають часову структури або хроноструктуру, яка характеризується послідовністю станів явищ на різні дати. Ці процеси покликані представляти генезу та динаміку, зміни і розвиток соціальних об'єктів, явищ, систем. СГП можуть розглядатися покомпонентно –

геоекономічні, геополітичні, геодемографічні, цивілізаційні тощо, або інтегровано – процеси заселення та господарського освоєння території, процеси формування системи міського і сільського розселення тощо.

Поняття СГП відносно нове і для нього ще не до кінця розроблений науково-методичний тезаурус(понятійно-термінологічний апарат).

Деякі покомпонентні процеси, зокрема геодемографічні, вже позиціонувались в науковій аналітиці, як складові СГП в суспільно-географічних дослідженнях [14; 22].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, процес – це досить важливе концептуальне поняття в сучасній науці, без якого неможливо уявити будь-якого соціально-географічного дослідження, і яке необхідно осмислювати, пізнавати з наукової точки зору і застосовувати його в тісному взаємозв'язку з іншими поняттями (розвиток, зрушення, генеза, динаміка, причинно-наслідкова складова тощо). Процеси генетично пов'язані з виникненням об'єкта, реальної дійсності. Вони є результатом взаємодії множини факторів різного масштабу і змісту і що є головним – відповідають методологічному критерію комплексності.

Список використаних джерел:

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль , 1983. – 350с.
2. Голіков А. П. Вступ до економічної і соціальної географії / А. П. Голіков, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.
3. Дергачев В. А. Исторические циклы хозяйственного освоения территории / В. А. Дергачев // Вестник Московского университета. – № 2, 1976. – С. 82-86.
4. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В. О. Джаман. – Чернівці : Рута, 2003. – 392 с.
5. Дзенис З. Г. Методология и методика социально-экономико-географических исследований / З. Г. Дзенис. – Рига : Зинатсе, 1980. – 262 с.
6. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы / В. С. Жекулин. – Ленинград : Наука, 1982. – 224 с.
7. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1987. – 440 с.
8. Кондаков М. И. Логический словарь-справочник / М. И. Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
9. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України / В. П. Круль. – Чернівці : Рута, 2004. – 381 с.
10. Мороз С. А. Методология географічної науки / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортнік. – К. : Заповіт, 1992. – 333 с.
11. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії / М. Д. Пістун. – К. : Виша школа, 1996. – 232 с.

12. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методика, практика / Ю. Г. Саушкин. – М. : Мысль, 1973. – 559 с.
13. Смирнов А.М. Общегеографические понятия / А. М. Смирнов // Теоретическая география. – М. : Мысль, 1971. – С. 29-63.
14. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2001. – 560 с.
15. Топчієв А. Г. Пространственная организация географических комплексов и систем / А. Г. Топчиев. – Киев-Одесса : Вища школа, 1988. – 187 с.
16. Топчієв О. Г. Суспільно географічні дослідження: методологія, методи, методика / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
17. Топчієв О. Г. Терміни і поняття в економічній географії / О. Г. Топчієв. – К. : Радянська школа, 1982. – 160 с.
18. Философская энциклопедия. – Т. 4. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – 453 с.
19. Филофский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1989.
20. Харвей Д. Научные объяснения в географии / Д. Харвей. – М. : Прогресс, 1974. – 502 с.
21. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів : ЛНУ ім. І Франка, 2003. – 444 с.
22. Яворська В. В. Геодемографічні процеси і геодемографічні райони Українського Причорномор'я : Методологічні і методичні проблеми / В. В. Яворська. – Одеса : Астропринт, 2007. – 208 с.